

Τα «σχολεία των ξενοφώνων» στην περίοδο του μεσοπολέμου

Εισαγωγή

Για να νομιμοποιήσω την παρουσία μου στο παρόν συνέδριο, και να συνδέσω την εισήγησή μου με τη θεματική του, θα μου επιτρέψετε να ξεκινήσω με ένα παράθεμα από έναν γνωστό την εποχή του, αλλά άγνωστο σήμερα, Έλληνα παιδαγωγό του μεσοπολέμου.

*« Σκοπός της Πολιτείας ημών είναι ο εκπολιτισμός και των τέκνων των ξενοφώνων κατοίκων των μικρών χωρίων δια των αυτών μέσων, δια των οποίων επιδιώκεται η μόρφωσις και ο εκπολιτισμός και όλων των άλλων τέκνων της Πατρίδος ημών. Ουδεμία διάκρισις μεταξύ τούτων και εκείνων. Ουδεμία προτίμησις τμημάτων τινών και εγκατάλειψις άλλων εις απαιδευσίαν και αμάθειαν. Τοιαύτη μεροληψία θα κατεδικάζετο υπό των ηθικών αρχών της **ισότητος**, της **δικαιοσύνης** και του **ανθρωπισμού***, που αποτελούν την βάση του συνταγματικού ημών πολιτεύματος»*
(Νικόλαος Γ. Καραχρίστος, *Διδακτική των Σχολείων των Ξενοφώνων ως και παντός είδους σχολείων*. Εκδοτικός Κατάστημα Σ. Παπανέστορος, Θεσσαλονίκη 1923, σελ. 14».

Αλλά, ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή. Το γνωστικό ενδιαφέρον μου για τον «εθνικό άλλο» και για τον «παιδαγωγικό λόγο» κατά την περίοδο του μεσοπολέμου είναι σχετικά παλιό. Εντούτοις, η ερευνητική και συγγραφική ενασχόλησή μου μ' αυτά είναι σχετικά πρόσφατη και βρίσκεται σ' ένα στάδιο περισσότερο συλλεκτικό-ανιχνευτικό και λιγότερο αναλυτικό-ερμηνευτικό. Ενημερωτικά αναφέρω, ότι μια πρώτη νύξη για τον παιδαγωγικό λόγο και τον εθνικό Άλλο έκανα στην εισήγησή μου στο συνέδριο που οργανώθηκε στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας στις 7 και 8 Οκτωβρίου 2005, με θέμα «Μεταπολίτευση και Εκπαιδευτική Πολιτική»¹.

Η δεύτερη προσπάθειά μου ήταν συστηματικότερη και είναι υπό δημοσίευση στον τιμητικό τόμο για τη Μαρία Ηλιού, με τίτλο «*Παιδαγωγικός λόγος και εθνικός Άλλος στην περίοδο του μεσοπολέμου*»². Στη μελέτη αυτή είχα εστιάσει στο βιβλίο του Καραχρίστου «*Διδακτική των Σχολείων των Ξενοφώνων ως και παντός είδους σχολείων*» (Παπανέστορος, Θεσσαλονίκη 1923).

Στην παρούσα συμβολή μου θα συμπεριλάβω και ένα δεύτερο βιβλίο το οποίο μάλιστα προηγείται χρονικά, παρόλο που εκδόθηκε από τον ίδιο εκδοτικό οίκο και το ίδιο έτος, και φέρει τον τίτλο «*Ψυχολογική Εξέτασις του Προβλήματος των Ξενοφώνων. Μέρος Α^{ον} περί της γενέσεως της γλώσσης και περί της ανάγκης της επικρατήσεως παρ' ημίν μιας κοινής τοιαύτης*».

Η υπογράμμιση είναι του ίδιου του Καραχρίστου.

¹ Βλέπε, Δαμανάκης Μιχάλης (2007), *Εκπαιδευτικές πολιτικές για τα παιδιά των μεταναστών: μεταξύ της υπόθεσης του ελλείμματος και του πολιτισμικού αποθέματος*, στο: Χαράλαμπος Δημήτρης (επιμέλεια)(2007): *Μεταπολίτευση και Εκπαιδευτική Πολιτική. Παρελθόν- παρόν-μέλλον*. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα (σελ. 401-420).

² Βλέπε, Δαμανάκης Μιχάλης (x.x.), *Παιδαγωγικός λόγος και εθνικός Άλλος στην περίοδο του μεσοπολέμου*, υπό δημοσίευση στον τιμητικό τόμο για τη Μαρία Ηλιού.

Ουσιαστικά πρόκειται για ένα δίτομο έργο που έχει ως αποκλειστικό αντικείμενο την γλωσσική εκπαίδευση των ξενόφωνων παιδιών μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και τη Μικρασιατική καταστροφή. Δηλαδή σε μια περίοδο ενθογένεσης και άρα ομοιογενοποίησης των πληθυσμών εντός της ελληνικής επικράτειας.

Η εισήγησή μου θα βασιστεί, λοιπόν, σ' αυτούς τους δύο τόμους, στην παρουσίαση και ανάλυση των οποίων δεν θα προχωρήσω πριν προβώ σε κάποιες επισημάνσεις και αποσαφηνίσεις.

Η πρώτη και σημαντικότερη επισημάνση αφορά στο γνωστικό μου ενδιαφέρον και στα προ-ερμηνευτικά μου σχήματα και ενδιαφέροντα. Ως διαπολιτισμικός παιδαγωγός ενδιαφέρομαι να δω, πώς προσλαμβάνεται ο Άλλος από την κυρίαρχη ομάδα και ποια αντιμετώπιση του επιφυλάσσεται σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Και επειδή αυτή η περίοδος είναι περίοδος εθνογένεσης, προκαθορίζω, εγώ ως αναλυτής, τον Άλλο ως «εθνικό Άλλο», για να διαπιστώσω σύντομα, ότι κατά τον συγγραφέα Καραχρίστο, ο «ξενόφωνος Άλλος» δεν είναι και «εθνικός Άλλος», αλλά Έλληνας που στο πέρασμα του χρόνου και λόγω των ιστορικών συγκυριών «απώλεσε την Ελληνικήν γλώσσαν». Από την άλλη, βέβαια, θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι αυτή η θέση του Καραχρίστου μένει να τεκμηριωθεί, και όσο δεν είναι τεκμηριωμένη μπορεί να συνεχίζει να είναι σε ισχύ το δικό μας προ-ερμηνευτικό σχήμα, σύμφωνα με το οποίο ο «Άλλος» προκαθορίστηκε ως «εθνικός Άλλος».

Κοντολογίς, ως επιστήμονας οφείλω να συνειδητοποιήσω ότι το γνωστικό μου ενδιαφέρον και τα ερμηνευτικά μου σχήματα, που εκπορεύονται από το παρόν και μεταφερόμενα στο παρελθόν, μπορούν να οδηγήσουν σε ερμηνευτικές αλλοιώσεις ή να αποδειχθούν δυσλειτουργικά και άχρηστα.

Τα ζητήματα που σχετίζονται με τα γνωστικά ενδιαφέροντα και τα προ-ερμηνευτικά σχήματα του ερευνητή γίνονται σαφέστερα, αν στην περίπτωση μας αυτά συγκεκριμενοποιηθούν σε ζητήματα διγλωσσίας και δίγλωσσης εκπαίδευσης κατά την περίοδο του μεσοπολέμου. Μπορεί αλήθεια ο επιστήμονας να προσεγγίσει με βάση τη σύγχρονη αναλυτική ορολογία περί διγλωσσίας και δίγλωσσης εκπαίδευσης, τη (δι)γλωσσική εκπαίδευση στην Ελλάδα του μεσοπολέμου;

Θα μπορούσα να συνεχίσω να αραδιάζω τα μεθοδολογικά προβλήματα που αντιμετωπίζω. Για λόγους οικονομίας, όμως, περιορίζομαι στις ακόλουθες αποσαφηνίσεις.

Αποσαφήνιση πρώτη, η εισήγησή μου θα είναι περισσότερο περιγραφική-αναλυτική και λιγότερο ερμηνευτική.

Δεύτερο, σ' αυτή τη φάση της έρευνάς μου περιορίζομαι στην ανάλυση και κατανόηση του πώς προσλαμβάνεται ο Άλλος από τον «εθνικό Εαυτό» και ποια μέτρα προτείνονται για την αγωγή και την εκπαίδευσή του.

Τρίτη αποσαφήνιση, ως εκπρόσωπο του «εθνικού Εαυτού» παίρνω τον Νικόλαο Καραχρίστο και εξετάζω τις παιδαγωγικές και εκπαιδευτικοπολιτικές του απόψεις για δύο λόγους. Πρώτος και κύριος λόγος, ο Καραχρίστος μαζί με τον Ευθύμιο Μπουτώνα αποτελούν τους σημαντικότερους μελετητές της εκπαίδευσης των ξενόφωνων στις «νέες χώρες». Δεύτερο, ο Καραχρίστος δεν είναι μόνο ένας από τους γνωστούς παιδαγωγούς της εποχής του, αλλά υπηρέτησε και σε πολλές και σημαντικές θέσεις της δημόσιας εκπαίδευσης (Δ/ντής Διδασκαλείων, ανώτατος εκπαιδευτικός σύμβουλος, πρόεδρος του Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου). Δηλαδή, είναι ένα πρόσωπο που λίγο ως πολύ είχε την ευκαιρία να μετουσιώσει τις παιδαγωγικές του αντιλήψεις σε εκπαιδευτική πολιτική και πράξη.

Τέλος, αποσαφηνίζω ότι δεν θα αναφερθώ στην ιστορική συγκυρία της εποχής. Την προϋποθέτω ως γνωστή, μιας και μιλώ σ' ένα συνέδριο ιστορικών της εκπαίδευσης.

1. Δύο λόγια για τον Ν.Καραχρίστο

Ο Νικόλαος Καραχρίστος γεννήθηκε στα Ιωάννινα το 1884 και απεβίωσε στην Αθήνα το 1967. Φοίτησε στη Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων, αποφοίτησε από το Μαράσλειο Διδασκαλείο, συνέχισε σπουδές στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, σπούδασε Παιδαγωγική και Φιλοσοφία στα Πανεπιστήμια της Ζυρίχης, του Μονάχου και του Βερολίνου και υπήρξε θερμός θιασώτης του Σχολείου Εργασίας. Η διδακτορική του διατριβή (στο Πανεπιστήμιο Αθηνών) δημοσιεύτηκε το 1923 και αναφέρεται στη συνεκπαίδευση των δύο φύλων στην Ελλάδα. Υπήρξε διευθυντής των διδασκαλείων Θεσσαλονίκης, Σερρών και Μαράσλειου (1928) καθώς και ανώτατος εκπαιδευτικός σύμβουλος και πρόεδρος του Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου (βλ. Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τόμος 32, σελ. 106 και Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος 3^{ος} σελ. 350). Είναι συγγραφέας πολλών παιδαγωγικών άρθρων και μονογραφιών, από τις οποίες εμείς εξετάζουμε δύο: α) *Ψυχολογική Εξέταση του Προβλήματος των Ξενοφώνων. Μέρος Α^{ον} περί της γενέσεως της γλώσσης και περί της ανάγκης της επικρατήσεως παρ'ημίν μιας κοινής τοιαύτης*. Εκδοτικόν Κατάστημα Σ. Παπανέστορος, Θεσσαλονίκη 1923 και β) *Διδακτική των Σχολείων των Ξενοφώνων ως και παντός είδους σχολείων*. Εκδοτικόν Κατάστημα Σ. Παπανέστορος, Θεσσαλονίκη 1923.

2. Δομή και περιεχόμενο των δύο βιβλίων

Όπως προαναφέρθηκε, τα δύο βιβλία αποτελούν τους δύο τόμους του ίδιου έργου, πράγμα που δεν προκύπτει από τους τίτλους τους, αλλά από μια προσεκτικότερη ανάγνωση. Όμως και ο ίδιος ο συγγραφέας υπογραμμίζει ήδη στην πρώτη σελίδα του προλόγου του πρώτου βιβλίου ότι «*το τεύχος τούτο έχει γενικότερη μορφή*» και απευθύνεται λιγότερο στους δασκάλους και περισσότερο στους «*άλλους της κοινωνίας παράγοντας*». Αντίθετα, το περιεχόμενο του 2^{ου} μέρους έχει διδακτικό περιεχόμενο και απευθύνεται κυρίως στους δασκάλους.

Το πρώτο βιβλίο, λοιπόν, αποτελείται από μια εισαγωγή και εφτά κεφάλαια (Α' - Ζ'), από τα οποία το πρώτο αναφέρεται στα μέχρι τότε μη θετικά «*αποτελέσματα των Ελληνικών σχολείων των ξενοφώνων κοινοτήτων*». Το δεύτερο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο σ' αυτούς που «*ευθύνονται δια την άχρι τούδε αποτυχίαν των σχολείων των ξενοφώνων*», ενώ στο τρίτο κεφάλαιο η αποτυχία των εν λόγω σχολείων θεωρείται και ως «*συνέπεια των άχρι τούδε περί γλώσσης κρατουσών αντιλήψεων*³» και φυσικά των συνακόλουθων μεθόδων διδασκαλίας. Το τέταρτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στις νεότερες θεωρίες για τη γλώσσα, στις οποίες θα πρέπει να στηρίζεται και η όποια εκπαιδευτική και γλωσσική πολιτική, αλλά και η διδακτική-μεθοδολογία, για τους ξενόφωνους πληθυσμούς. Στα κεφάλαια 5 και 6 ο συγγραφέας πραγματεύεται πλέον το κυρίως θέμα της εργασίας του και προσπαθεί να απαντήσει σε δύο βασικά ερωτήματα:

1^{ον}) «*Είναι δυνατή η παρά μικρών ξενοφώνων παιδίων εκμάθησις της Ελληνικής γλώσσης;*» (κεφ. Ε') και

2^{ον}) «*Διατί είναι αναγκαία η εισαγωγή της Ελληνικής γλώσσης εις τα σχολεία των ξενοφώνων;*» (κεφ. ΣΤ')

³ Εννοεί τις σχετικές γλωσσολογικές θεωρίες γενικά και όχι ειδικά της ελληνικής γλώσσας και τα συναφή προβλήματα δημοτικής και καθαρεύουσας.

Το βιβλίο κλείνει με το έβδομο κεφάλαιο, το οποίο είναι γενικό και αναφέρεται στις σχετικές με τη γένεση της γλώσσας θεωρίες (η γλώσσα ως θείο δώρο, η γλώσσα ως δημιούργημα του ανθρώπου ως κοινωνικού και λογικού όντος, ψυχολογικές θεωρίες περί γλώσσας κ.λπ.) καθώς και στην αναγκαιότητα καθιέρωσης μιας κοινής γλώσσας σε κάθε κράτος (ένα κράτος μία γλώσσα).

Το δεύτερο βιβλίο του Καραχρίστου είναι ποσοτικά ευρύτερο του πρώτου, εστιάζει σε θέματα διδακτικής, όπως προκύπτει και από τον τίτλο του, και χωρίζεται σε τρία μέρη.

Το Μέρος Α' τιτλοφορείται «*Ιστορική και Κριτική Έρευνα*» και αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια, στα οποία αποσαφηνίζονται έννοιες και οριοθετούνται τα είδη σχολείων και ο σκοπός της διδασκαλίας σ' αυτά. Επίσης παρουσιάζονται σύγχρονες για την εποχή του μέθοδοι «προς διδασκαλίαν των ξένων γλωσσών» και ασκείται κριτική σ' αυτές. Το Μέρος Β' τιτλοφορείται «*Ψυχολογική και Γενετική Έρευνα*» και αποτελείται από δύο κεφάλαια που αναφέρονται στις Ψυχολογικές αρχές «*επί των οποίων πρέπει να στηρίζεται η όλη εργασία των σχολείων των ξενοφώνων, ως και εν γένει η εργασία παντός σχολείου*» καθώς και στις «*απαιτήσεις*» που απορρέουν «*εκ της διακρίσεως βαθμίδων εις την ανάπτυξιν του πνεύματος των παιδων, δια την εργασίαν των σχολείων των ξενοφώνων, ως και δια την εργασίαν παντός σχολείου*». Το Μέρος Γ' τιτλοφορείται «*Ειδική Διδακτική των Σχολείων των Ξενοφώνων*» και, όπως ήταν αναμενόμενο, αποτελεί εφαρμογή των θεωρητικών αναλύσεων των δύο προηγούμενων μερών. Αρκετά ενδιαφέρονσα είναι η «προσθήκη» με την οποία κλείνει το βιβλίο: «*Ουσιώδης προσθήκη: Μεταξύ των άλλων ξενοφώνων πληθυσμών του Κράτους μας, οι οποίοι αναφέρονται εις την 7 σελ. του παρόντος συγγράμματος, πρέπει να συγκαταλεχθούν και οι εκ Προύσης, Καισαρείας και εξ άλλων μερών του εσωτερικού της Μικράς Ασίας έλληνες τουρκόφωνοι πρόσφυγες, οι οποίοι κατά το 1922 κατέφυγον εις το Κράτος μας. Ούτοι εγκαταστάθησαν κατά το πλείστον εις Μακεδονίαν. Προφανώς δε και εις τα σχολεία αυτών πρέπει να εφαρμοσθούν τα αυτά διδακτικά μέτρα, τα οποία ανωτέρω υπεδείξαμεν δια τα άλλα σχολεία ξενοφώνων*» (Καραχρίστος 1923β, 127).

Είναι προφανές, ότι δεν μπορώ να προβώ σε μια διεξοδική ανάλυση και παρουσίαση των δύο βιβλίων, όχι μόνο για λόγους οικονομίας, αλλά και επειδή μια τέτοια προσπάθεια θα απέκλινε από τη θεματική του συνεδρίου.

Θα περιορισθώ, λοιπόν, στο εγχείρημα να σκιαγραφήσω, πώς προσλαμβάνεται και προβάλλεται ο Άλλος από τον Καραχρίστο, στη μεθοδολογία και στα κριτήρια που χρησιμοποιεί ο Καραχρίστος για την οριοθέτηση των Σχολείων των Ξενοφώνων και στην επιχειρηματολογία του ως προς την τεκμηρίωση και νομιμοποίηση του σκοπού και των στόχων αυτών των σχολείων.

3. Ορολογία- αναλυτικά εργαλεία- μεθοδολογία

Άξια υπογραμμίσεως είναι η συστηματικότητα και η μεθοδικότητα του συγγραφέα, ο οποίος φαίνεται να έχει εσωτερικεύσει πλήρως αυτές τις αρετές των γερμανικών γνωστικών επιστημών (Geisteswissenschaften).

Υπηρετώντας τις ανάγκες της παρούσας μελέτης (εισήγησής) μου περιορίζομαι στις ακόλουθες παρατηρήσεις. Ο συγγραφέας συζητά και αποσαφηνίζει τις βασικές έννοιες και κατά συνέπεια τα αναλυτικά του εργαλεία, οριοθετεί και κατηγοριοποιεί το αντικείμενό του πριν προχωρήσει σε αναλύσεις, ερμηνείες και προτάσεις.

Ως προς τα σχολεία των ξενόφωνων προχωρεί, για παράδειγμα στις ακόλουθες οριοθετήσεις και κατηγοριοποιήσεις. Για την οριοθέτηση της έννοιας «σχολεία ξενόφωνων» χρησιμοποιεί κατ' αρχάς τρία κριτήρια:

Το *πρώτο κριτήριο* είναι η χρήση της ξένης γλώσσας ως οικολέκτου από φυσικούς ομιλητές που ζουν εντός του κράτους ως διακριτά πληθυσμιακά τμήματα.

Δεύτερο κριτήριο, ο αριθμός των φυσικών ομιλητών να είναι «μικρός», δηλαδή να αποτελούν «μειονότητα απέναντι του αριθμού των άλλων κατοίκων του Κράτους» (Καραχρίστος 1923β, 5).

Τρίτο κριτήριο είναι η ύπαρξη «ειδικών σχολείων» προς διάδοση μέσω αυτών της γλώσσας της μεγαλύτερης (κυρίαρχης) ομάδας στα ξενόφωνα τμήματα.

Με βάση τα παραπάνω κριτήρια και ιδιαίτερα τη διδασκόμενη γλώσσα οριοθετεί, λοιπόν, τα «σχολεία των ξενόφωνων» και τα διαφοροποιεί από τα «ξένα σχολεία/ξένες σχολές» της εποχής του, όπως για παράδειγμα τις Γαλλικές και Ιταλικές Σχολές⁴. Στα πρώτα φοιτούν ξενόφωνοι μαθητές που διδάσκονται την ελληνική, ενώ στα δεύτερα μπορεί να φοιτούν και μαθητές με μητρική την ελληνική που όμως διδάσκονται μια «ξένη γλώσσα» (στο ίδιο, σελ. 6).

Με βάση το «περιβάλλον και τις «συνθήκες λειτουργίας», ως *τέταρτο κριτήριο*, διαχωρίζει τα «Σχολεία των Ξενόφωνων» σε δύο κατηγορίες: α) στα Κοινοτικά Σχολεία των αστικών κέντρων, εννοώντας κυρίως τα σχολεία των Ισραηλιτικών και Αρμενικών Κοινοτήτων στις διάφορες πόλεις της Ελλάδας και β) στα κρατικά σχολεία για ξενόφωνους πληθυσμούς στην ύπαιθρο, όπως για παράδειγμα τα χωριά της Δυτ.Μακεδονίας όπου ομιλείται το «σλαβανόμεικτον» ή το «κουτοβλάχικο ιδίωμα» ή όπως είναι οι «αλβανόφωνοι συνοικισμοί της Β.Ηπείρου» (Καραχρίστος 1923β, 6).

Για τις περαιτέρω αναλύσεις των Κοινοτικών Σχολείων στα αστικά κέντρα και των δημόσιων σχολείων στα μικρά ξενόφωνα χωριά, ο Καραχρίστος χρησιμοποιεί ένα *πέμπτο, κοινωνικο-πολιτισμικό κριτήριο*. Ουσιαστικά τοποθετεί από τη μία τους αμόρφωτους, φτωχούς ξενόφωνους χωρικούς οι οποίοι δεν ενδιαφέρονται για τη μόρφωση των παιδιών τους και από την άλλη τους μορφωμένους, ευημερούντες αστούς οι οποίοι όχι μόνο ενδιαφέρονται για τη μόρφωση των παιδιών τους και ιδρύουν προς τούτο σχολεία, αλλά έχουν και «να επιδείξουν ευρύτατην κοινωφελή δράσιν» (στο ίδιο, σελ.8).

Αυτή η κοινωνικοπολιτισμική οριοθέτηση σε συνδυασμό με τις «συνθήκες λειτουργίας» των δύο κατηγοριών «σχολείων των ξενόφωνων» επιτρέπουν και μια διαφοροποίηση ως προς τον σκοπό και τη στοχοθεσία των εν λόγω σχολείων, πράγμα που επιχειρείται στο δεύτερο κεφάλαιο του δεύτερου βιβλίου του Καραχρίστου, με τίτλο «Ακριβέστερος ορισμός του σκοπού της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας εις έκαστον των ειδών των σχολείων των ξενόφωνων».

4. Σκοπός και στόχοι των σχολείων των ξενόφωνων

Στα Κοινοτικά Σχολεία των πόλεων (εβραϊκά και αρμένικα σχολεία) η διδασκαλία της ελληνικής, έχει κατά τον συγγραφέα, «πρακτικόν σκοπόν». Στοχεύει, δηλαδή, στην επικοινωνιακή επάρκεια των μαθητών, αλλά και στη μύησή τους στον ελληνικό πολιτισμό, κυρίως μέσω της διδασκαλίας της Λογοτεχνίας, της Ιστορίας και της Φιλοσοφίας. Μ' άλλα λόγια, η ελληνόγλωσση διδασκαλία στα Κοινοτικά Σχολεία των πόλεων δεν έχει ως σκοπό την αγωγή και τη μόρφωση των μαθητών εν γένει,

⁴ Την ίδια περίοδο εκτός από τα Γαλλικά και Ιταλικά Σχολεία, στα οποία αναφέρεται ρητά ο Καραχρίστος λειτουργούν, ως γνωστό, Αμερικανικά και Γερμανικά Ξένα Σχολεία στην Ελλάδα.

επειδή αυτές συντελούνται με τη φροντίδα των ξενόγλωσσων δασκάλων (Καραχρίστος 1923β,10).

Ως προς την εκμάθηση της ελληνικής στα Κοινοτικά Σχολεία ας υπογραμμιστεί, επίσης, ότι αυτή υποστηρίζεται από το κυρίαρχο ελληνογενές κοινωνικοπολιτισμικό και γλωσσικό περιβάλλον στο οποίο εκτίθενται οι μαθητές των εν λόγω σχολείων, με αποτέλεσμα αυτοί να έρχονται στο σχολείο με γνώσεις και στην ελληνική, δηλαδή είναι σ' ένα βαθμό δίγλωσσοι.

Με αφετηρία το «δίγλωσσο» πρόγραμμα των εν λόγω σχολείων και την ατομική «διγλωσσία» των μαθητών, ο Καραχρίστος υπογραμμίζει τα πλεονεκτήματα της «διγλωσσίας», χωρίς ωστόσο να χρησιμοποιεί ο ίδιος τον όρο «διγλωσσία». Συγκεκριμένα, υποστηρίζει, ότι μέσω της παράλληλης διδασκαλίας της ελληνικής και «της σχετικής μητρικής αυτών γλώσσας», και κυρίως μέσω της συγκριτικής-αντιπαραβολικής προσέγγισης «γραμματικών και συντακτικών κανόνων», οι μαθητές αναπτύσσουν την κρίση τους «εις ύψιστον βαθμόν» (Καραχρίστος 1923β, 12).

Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο στα σχολεία «των μικρών ξενοφώνων χωριών». Σ' αυτά το περιβάλλον συνήθως είναι μονόγλωσσο, οι οικογένειες δεν είναι μορφωσιογόνες και το μόνο σχολείο που λειτουργεί είναι το δημόσιο σχολείο με τον ελληνόφωνο δάσκαλο, ο οποίος πέρα από τη διδασκαλία της ελληνικής έχει «και άλλον κύριον και μάλλον ουσιώδη σκοπόν: την ανάπτυξιν του πνεύματος και της καρδιάς των εις το σχολείον αυτού φοιτώντων ξενοφώνων μαθητών» (Καραχρίστος 1923β, 10).

Ο Καραχρίστος επιμένει σ' αυτόν τον γενικό σκοπό, υπογραμμίζοντας σε άλλο σημείο της εργασίας του, ότι σκοπός της διδασκαλίας δεν πρέπει να είναι η εκμάθηση της ελληνικής «αλλά κυρίως και προ παντός η δια ταύτης μόρφωσις και αγωγή των τροφίμων των σχολείων τούτων» (στο ίδιο, σελ.13).

Άξιο υπογραμμίσεως είναι, ότι σε αντίθεση με το αφομοιωτικό πνεύμα της εποχής, ο Καραχρίστος υποστηρίζει πως η ίδρυση και λειτουργία δημόσιων σχολείων στα χωριά των ξενοφώνων «δεν έχει ταπεινούς και προπαγανδιστικούς σκοπούς», δηλαδή την «απορρόφησιν» ή την «δήθεν αφομοίωσιν» των «πληθυσμών τούτων». Αντίθετα, «δια της ιδρύσεως σχολείων εις τα χωρία ταύτα επιδιώκεται άλλος ευγενέστερος και υψηλότερος σκοπός, **σκοπός εξανθρωπιστικός***» (Καραχρίστος 1923β, 13 κ.ε.).

Μέσω του «εξανθρωπισμού» και του «εκπολιτισμού» -ο Καραχρίστος χρησιμοποιεί και τους δύο όρους- επιδιώκεται μια «εξίσωση των ευκαιριών», όπως θα λέγαμε στη σύγχρονη παιδαγωγική και κοινωνιολογική ορολογία. Και επειδή οι απόψεις του Καραχρίστου περί κοινωνικής δικαιοσύνης έχουν άμεση σχέση με τη θεματική του παρόντος συνεδρίου, θα μου επιτρέψετε να τις παραθέσω αυτούσιες και να επαναλάβω το εισαγωγικό παράθεμα.

«Σκοπός δηλ. των σχολείων τούτων είναι η ανύψωσις των τροφίμων των εν λόγω συνοικισμών εις το αυτό επίπεδον, το οποίον ευρίσκονται οι τρόφιμοι και των άλλων τμημάτων του Κράτους ημών. Σκοπός της Πολιτείας ημών είναι ο εκπολιτισμός και των τέκνων των ξενοφώνων κατοίκων των μικρών χωριών δια των αυτών μέσων, δια των οποίων επιδιώκεται η μόρφωσις και ο εκπολιτισμός και όλων των άλλων τέκνων της Πατρίδος ημών. Ουδεμία διάκρισις μεταξύ τούτων και εκείνων. Ουδεμία προτίμησις τμημάτων τινών και εγκατάλειψις άλλων εις απαιδευσίαν και αμάθειαν. Τοιαύτη μεροληψία θα κατεδικάζετο υπό των ηθικών αρχών της **ισότητος**, της **δικαιοσύνης** και του **ανθρωπισμού****, που αποτελούν την βάση του συνταγματικού ημών πολιτεύματος» (Καραχρίστος 1923β, 14).

· Η υπογράμμιση είναι του ίδιου του Καραχρίστου.

· **Οι υπογράμμισεις είναι του ίδιου του Καραχρίστου.

5. Η παιδαγωγική και γλωσσολογική επιχειρηματολογία του Καραχρίστου

Από το παραπάνω παράθεμα αναδύονται με αρκετή σαφήνεια οι κοινωνικές αξίες και οι ηθικές αρχές πάνω στις οποίες και μέσω των οποίων προσπαθεί ο Καραχρίστος να τεκμηριώσει και να νομιμοποιήσει τον «εκπολιτισμό», διάβαζε «εξελληνισμό», της νέας γενιάς στα ξενόφωνα χωριά, κυρίως της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θράκης.

Από την άλλη, όμως, αναπτύσσει και μια παιδαγωγική και γλωσσολογική επιχειρηματολογία που αξίζει να αναδειχθεί. Συγκεκριμένα, στην εισαγωγή του πρώτου τόμου αναφέρεται ρητά, ότι ο στόχος του είναι διττός, πρώτον να αποδείξει ότι η διδασκαλία της ελληνικής από την πρώτη κιόλας τάξη και η εκμάθησή της σε διάστημα έξι περίπου ετών είναι δυνατή, «άνευ ουδεμίας...πνευματικής ή σωματικής βλάβης των μαθητών» και δεύτερον, να καταδείξει στους ξενόφωνους γονείς ότι η ύπαρξη μιας κοινής γλώσσας «ως κοινού οργάνου συνεννοήσεως» επιβάλλεται από τις «πνευματικές ανάγκες» και τις «οικονομικές σχέσεις» των ίδιων των ξενόφωνων και όχι από αφομοιωτικά κίνητρα της κυρίαρχης ομάδας (βλ.Καραχρίστος 1923α, 5). Και σ' αυτό το σημείο ο Καραχρίστος επιχειρηματολογεί κοινωνικο-οικονομικά και υπονοεί ότι οι ξενόφωνες οικογένειες θα ενταχθούν και θα ωφεληθούν από το σύστημα μόνο εφόσον κατακτήσουν και εφαρμόσουν τον κοινό κώδικα.

Από την άλλη, η θεματοποίηση και συγχρόνως η προσπάθεια αποκλεισμού των πιθανών αρνητικών συνεπειών της διγλωσσίας και οι υπαινισσόμενες θετικές επιπτώσεις της, τις οποίες συζητά ο Καραχρίστος στο δεύτερο βιβλίο του, αποτελούν πρόκληση ως προς την περαιτέρω επιχειρηματολογία του.

Παρόλο που θα αναφερθώ παρακάτω στην πρόσληψη και στον ετεροπροσδιορισμό του Άλλου, οι ανάγκες της εισήγησης επιβάλλουν να αναφέρω ήδη σ' αυτό το σημείο, ότι ο Καραχρίστος θεωρεί τη γλωσσική και εν γένει πολιτισμική ετερότητα του Άλλου ως δεδομένη. Οι μαθητές στους οποίους αναφέρεται, είτε είναι μονόγλωσσοι ομιλητές μιας άλλης γλώσσας- διαφορετικής της ελληνικής- είτε είναι, στην καλύτερη περίπτωση, μονόπλευρα δίγλωσσοι με υπεροχή της δικής τους μητρικής γλώσσας. Το τελευταίο ισχύει κυρίως για τους μαθητές των Κοινοτικών Σχολείων στα αστικά κέντρα.

Δεδομένη είναι για τον Καραχρίστο και η γενικότερη πολιτισμική ετερότητα, γι' αυτό και υπογραμμίζει ήδη στην εισαγωγή του πρώτου τόμου, ότι τα Αναλυτικά Προγράμματα και το εκπαιδευτικό υλικό που χρησιμοποιούνται στα ελληνικά, μη ξενόφωνα σχολεία δεν είναι κατάλληλα για τα Σχολεία των Ξενοφώνων και ότι οι δάσκαλοι που διδάσκουν σ' αυτά πρέπει να είναι «ειδικά προπαρασκευασμένοι». Προτείνει δε, α) την κατάρτιση προσωρινών Αναλυτικών Προγραμμάτων, β) τη δοκιμαστική εφαρμογή τους, γ) την εμπλοκή των δασκάλων στην εν λόγω διαδικασία και κατά συνέπεια την παράλληλη προπαρασκευή τους, για να καταλήξει η εν λόγω προσπάθεια στην κατάρτιση «οριστικού αναλυτικού προγράμματος» και «οριστικών αναγνωστικών βιβλίων» (Καραχρίστος 1923α, 6-8).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι γλωσσικές και γλωσσολογικές απόψεις του Καραχρίστου ο οποίος ξεχωρίζει τρεις ομάδες αλλόφωνων. Τους αλβανόφωνους, τους βλαχόφωνους (κουτσοβλάχικο ιδίωμα) και τους σλαυόφωνους (σλαβανόφωνο ή Μακεδονικό ιδίωμα). Οι πρώτοι εντοπίζονται στην Αττική, στον Σαρωνικό και στη Βόρειο Ήπειρο, οι δεύτεροι στην οροσειρά της Πίνδου και οι τρίτοι στη Δυτική και Βόρειο Μακεδονία.

Αναπτύσσει δε μια θεωρία ως προς τη γένεση του «Μακεδονικού ιδιώματος» η οποία φέρει έντονα ιστορικά και εθνο-φυλετικά χαρακτηριστικά. Κατά τον Καραχρίστο

(1923α, 10 κ.ε.) στους μικρούς οικισμούς της υπαίθρου, όπου οι κάτοικοι δεν μπορούν να φροντίσουν *«επαρκώς δια την πνευματική και γλωσσική μόρφωσιν και ανάπτυξιν των τέκνων τους»*, η ανάμειξη των αυτοχθόνων με *«επιδρομείς»* και γενικότερα με *«ξένα φύλα»* είχε ως αποτέλεσμα την αλλοίωση ή και την απώλεια της μητρικής τους γλώσσας: *«Εκ της εγκαταμείξεως δε της λαλουμένης Ελληνικής γλώσσης μετά των ξένων γλωσσικών στοιχείων προέκυψε το εν τοις τμήμασι τούτοις σήμερον ομιλούμενον Μακεδονικό ιδίωμα»*⁵ (Καραχρίστος 1923α, 11).

Η παραδοχή του Καραχρίστου, ότι οι ξενόφωνοι Άλλοι είναι Έλληνες *«απολέσαντες»* την *«μητρικήν αυτών Ελληνικήν γλώσσαν»*, του επιτρέπει να νομιμοποιήσει μια μονόγλωσση (ελληνόγλωσση) εκπαίδευση για τα μικρά σχολεία των ξενόφωνων στους μικτούς οικισμούς της υπαίθρου. Εντούτοις δεν το κάνει, αλλά επιχειρηματολογεί για τη μη διάθεση δασκάλου για τη διδασκαλία της γλώσσας των ξενόφωνων σε μια οικονομική βάση (οικονομική επιχειρηματολογία).

Συγκεκριμένα, στον δεύτερο τόμο του έργου του αιτιολογεί τη μη αποστολή *«δεύτερου δασκάλου»* γράφοντας: *«εις ουδένα μικρόν οικισμόν του Κράτους ημών αποστέλλονται πλείονες του ενός διδάσκαλοι. Εις ουδέν ολιγάνθρωπον χωρίον υπηρετούν ταυτοχρόνως δύο διδάσκαλοι, προφανώς δι' οικονομικούς λόγους»* (Καραχρίστος 1923β, 15).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, λοιπόν, και ιδιαίτερης ερμηνείας χρήση αυτή η προσέγγιση του Καραχρίστου, μιας και ο ίδιος θα μπορούσε να επιχειρηματολογήσει βάσει της παραπάνω εθνοφυλετικής παραδοχής του, η οποία συνάδει με το πνεύμα εθνογένεσης της εποχής. Δεν το κάνει όμως σε κανένα σημείο του έργου του, ίσως επειδή δεν τον ικανοποιεί μια εθνικιστική τεκμηρίωση της σκοποθεσίας και στοχοθεσίας των σχολείων των ξενόφωνων, αλλά επιζητεί μια κοινωνιολογική, παιδαγωγική και γλωσσολογική τεκμηρίωση.

Ο Καραχρίστος φαίνεται να είναι πεπεισμένος, ότι δεν είναι η διδασκαλία της μητρικής γλώσσας των ξενόφωνων αυτή που θα τους ενσωματώσει στο σύστημα και θα τους δώσει *«ίσες ευκαιρίες»*, αλλά εκείνη της ελληνικής. Αυτή του δε την πεποίθηση επιχειρεί να την τεκμηριώσει με κοινωνιολογικά, παιδαγωγικά και γλωσσολογικά επιχειρήματα. Αποφεύγει απλουστευτικές, ιδεολογικές ερμηνείες, δεν ικανοποιείται από μια εθνικότροπη επιχειρηματολογία και επιχειρεί να γειώσει τις αναλύσεις του και τις προτάσεις του στις παιδαγωγικές και γλωσσολογικές θεωρίες της εποχής του.

Κατά τον Καραχρίστο, ένας από τους παράγοντες για την μέχρι το 1923 αποτυχία των σχολείων των ξενόφωνων είναι οι μέχρι τότε κρατούσες αντιλήψεις περί γλώσσας. Σύμφωνα μ' αυτές τις αντιλήψεις, ή καλύτερα *«δοξασίες»*, οι διαφορές μεταξύ των γλωσσών είναι εξωτερικές. Δηλαδή, εκείνο που διαφοροποιείται είναι η λέξη (το σημαίνουν σε σύγχρονη ορολογία), ενώ το περιεχόμενο (το σημαινόμενο) *«είναι ακριβώς το αυτό»* (Καραχρίστος 1923α, 17).

Αν όμως έτσι έχουν τα πράγματα, συνεχίζει ο Καραχρίστος, τότε η εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας εξαντλείται στην εκμάθηση του λεξιλογίου. Ο δάσκαλος σ' ένα ξενόφωνο χωριό θα μπορούσε, λοιπόν, μεταδίδοντας το λεξιλόγιο να διδάξει την ελληνική γλώσσα και μάλιστα *«να μεταδώση και αυτήν την αρχαία ημών γλώσσαν. Διατί όχι; Το πράγμα θα ήτο απλουστατον. θα ήρκει προς τούτο να μεταδίδη ο διδάσκαλος προς τους μικρούς ξενόφωνους μαθητάς 4-5 αρχαίας λέξεις καθ' εκάστην»* (Καραχρίστος 1923α, 18).

Ο Καραχρίστος επικρίνει αυτές τις αντιλήψεις και τις συνακόλουθες μεθόδους και γλευάζει έμμεσα πλην σαφώς την καθαρευουσιάνικη γλωσσική διδασκαλία.

⁵ * Η υπογράμμιση είναι του ίδιου του Καραχρίστου

Χαρακτηριστικά είναι τα δύο παραδείγματα στη σελίδα δώδεκα του πρώτου βιβλίου του, *το βαθύ φρέαρ* και *ο βουλευτής* και *το πήδημα*.

Στην πρώτη περίπτωση, ο αλβανόφωνος μαθητής της Γ' τάξης ήξερε να κλίνει άπταιστα το «*βαθύ φρέαρ*», αλλά όταν κλήθηκε να φέρει «κρύο νερό» απ' αυτό, κοίταζε τους συνομιλητές του με απορία.

Στη δεύτερη περίπτωση, ξενόφωνος μαθητής «*ανωτέρας τάξεως του ημιγυμνασίου*» που διάβαζε με ευχέρεια τη φράση «*ο βουλευτής Α μετεπίδησεν εκ των τάξεων της κυβερνήσεως εις αντιπολίτευσιν*» στην εφημερίδα, όταν κλήθηκε να αποδώσει το νόημά της, «*εξετέλεσε πήδημα κατά μήκος του δωματίου προς απόδειξιν της τελείας ταύτης κατανοήσεως*» (Καραχρίστος 1923α, 12).

Αρκούμαι σ' αυτά τα παραδείγματα για να δείξω τον διαφοροποιημένο και σε μεγάλο βαθμό επιστημονικό τρόπο προσέγγισης των θεμάτων εκπαίδευσης των ξενόφωνων μαθητών από τον Καραχρίστο και στρέφομαι στο τελευταίο μέρος της εισήγησής μου που αφορά στην πρόσληψη και στον ετερο-προσδιορισμό του Άλλου⁶, έτσι όπως αυτά αναδύονται από τις αναλύσεις του Καραχρίστου.

6. Η πρόσληψη και ο ετεροπροσδιορισμός του Άλλου-προτεινόμενα εκπαιδευτικά μέτρα

Από τη μελέτη του δίτομου έργου του Καραχρίστου προκύπτει ότι ο Άλλος προσλαμβάνεται και προσδιορίζεται βάσει συγκεκριμένων ρητών ή υπονοούμενων κριτηρίων και συγκεκριμένα των ακόλουθων:

- α) γλωσσικό κριτήριο,
- β) εθνο-φυλετικό κριτήριο,
- γ) κοινωνικο-πολιτισμικό κριτήριο,
- δ) γεωγραφικό κριτήριο,

Αξίζει να υπογραμμισθεί, ότι το *θρησκευτικό κριτήριο* απουσιάζει, παρόλο που την περίοδο αυτή ήταν πολύ επίκαιρο, δεδομένου ότι στην ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας αποτέλεσε το μοναδικό κριτήριο προσδιορισμού των προς ανταλλαγή πληθυσμών. Γενικά ο Καραχρίστος δεν ασχολείται σε κανένα σημείο του έργου του με τη «*μουσουλμανική μειονότητα*» της Θράκης. Προφανώς έχει πλήρη συνείδηση, πως άλλοι κανόνες διέπουν μια διεθνώς ή διακρατικά αναγνωρισμένη εθνική ή θρησκευτική μειονότητα και άλλοι μια γλωσσική μειονότητα.

Το σημαντικότερο και εύκολα διαπιστώσιμο στοιχείο που διαφοροποιεί τους Άλλους από τους Έλληνες είναι η γλώσσα (*γλωσσικό κριτήριο*). Αυτό δε προκύπτει ήδη από τους τίτλους τω δύο βιβλίων του Καραχρίστου. Και στις δύο περιπτώσεις χρησιμοποιείται ο όρος «*ξενόφωνοι*». Οι ξενόφωνοι ομιλούν μια γλώσσα, ή και μια άλλη γλώσσα, διαφορετική της Ελληνικής και συγκεκριμένα: την εβραϊκή, την αρμένικη, την αλβανική, τη βλάχικη, τη σλαβονόμικτη.

Οι παραπάνω πέντε γλωσσικές κοινότητες- ο Καραχρίστος (1923β, 5) κάνει λόγο για «*τμήματα οι κάτοικοι των οποίων να ομιλούν εις τον οίκον και τον καθημερινόν των βίον γλώσσαν διάφορον*» της Ελληνικής- χωρίζονται με βάση το *γεωγραφικό* και το *κοινωνικο-πολιτισμικό κριτήριο* σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Οι Εβραίοι και οι Αρμένιοι ζουν στα αστικά κέντρα, είναι ευκατάστατοι και μορφωμένοι, διατηρούν Κοινοτικά Σχολεία και έχουν να επιδείξουν και μία «*ευρυτάτην κοινωφελή δράσιν*», ενώ οι υπόλοιποι κατοικούν στην ύπαιθρο της Αττικής, του Σαρωνικού και της

⁶ Υπενθυμίζω, ότι το προσωπικό μου γνωστικό ενδιαφέρον είναι να δω, πώς προσλαμβάνει η κυρίαρχη ομάδα τον Άλλο και πώς διαχειρίζεται τη γλωσσική και εν γένει την εθνοπολιτισμική διαφορά σε μια συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία.

Βορείου Ηπείρου (αλβανόφωνοι), της οροσειράς της Πίνδου (βλαχόφωνοι) και της Δυτικής Μακεδονίας (σλαβόφωνοι) και είναι κατά κανόνα φτωχοί και αγράμματοι και δεν επιδεικνύουν ενδιαφέρον για τη μόρφωση των παιδιών τους.

Με βάση το *εθνο-φυλετικό κριτήριο*, ο Καραχρίστος δεν έχει πρόβλημα να αναγνωρίσει στους Ισραηλίτες και τους Αρμένιους μια διακριτή εθνο-φυλετική υπόσταση. Επίσης τους προσδίδει κοινοτικό *tatus* και τους αναγνωρίζει το δικαίωμα να έχουν δικά τους σχολεία και να διδάσκονται τη μητρική τους γλώσσα.

Αντίθετα, τα μέλη των άλλων τριών ξενόφωνων ομάδων θεωρούνται ρητά ή σιωπηρά ως Έλληνες στην καταγωγή, οι οποίοι ήλθαν σ' επαφή με «επιδρομείς» και «ξένα φύλα» (Καραχρίστος 1923α, 10) και κάτω από συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες απώλεσαν τη μητρική τους γλώσσα, την ελληνική⁷. Μ' άλλα λόγια, αυτές οι τρεις κατηγορίες των ξενόφωνων Άλλων ανήκουν εθνο-φυλετικά στον εθνικό κορμό και ως τέτοιους οφείλει να τους αντιμετωπίσει το επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα, να τους διδάξει τον κοινό γλωσσικό κώδικα και να τους ενσωματώσει κοινωνικοπολιτισμικά.

Βέβαια, σ' αυτό το σημείο θα μπορούσε να διατυπωθεί το απλό ερώτημα, τι έγιναν, πού απέμειναν αυτά τα «ξένα φύλλα» που ως επιδρομείς ανάγκασαν τους ελληνικούς πληθυσμούς των κατεκτημένων περιοχών ν' αλλάξουν γλώσσα;

Ένα τέτοιο ερώτημα θα οδηγούσε τη συζήτηση σ' όλη εκείνη τη «φιλολογία» που αναπτύχθηκε γύρω από τη «θεωρία του Fallmerayer», πράγμα που δεν απασχολεί τον Καραχρίστο, γιατί ο ίδιος έχει μεν ως αφετηρία την παραδοχή ότι οι εν λόγω ξενόφωνοι πληθυσμοί είναι ελληνικής καταγωγής, αλλά, στη συνέχεια, την ελληνόγλωσση εκπαίδευσή τους επιχειρεί να την τεκμηριώσει και να τη νομιμοποιήσει με παιδαγωγικά, γλωσσολογικά και κοινωνιολογικά επιχειρήματα και όχι στο πλαίσιο μιας εθνο-φυλετικής θεωρίας και της τρέχουσας εθνικιστικής ιδεολογίας της εποχής.

Πηγές-βιβλιογραφία:

Καραχρίστος Γ. Νικόλαος (1923α), *Ψυχολογική Εξέταση του Προβλήματος των Ξενοφώνων*. Μέρος Α^{ov} περί της γενέσεως της γλώσσης και περί της ανάγκης της επικρατήσεως παρ' ημίν μιας κοινής τοιαύτης. Εκδοτικό Κατάστημα Σ. Παπανέστορος, Θεσσαλονίκη

Καραχρίστος Γ. Νικόλαος (1923β), *Διδακτική των Σχολείων των Ξενοφώνων ως και παντός είδους σχολείων*. Εκδοτικό Κατάστημα Σ. Παπανέστορος, Θεσσαλονίκη

Δαμανάκης Μιχάλης (2007), *Εκπαιδευτικές πολιτικές για τα παιδιά των μεταναστών: μεταξύ της υπόθεσης του ελλείμματος και του πολιτισμικού αποθέματος*, στο: Χαραλάμπους Δημήτρης (επιμέλεια) (2007), *Μεταπολίτευση και Εκπαιδευτική Πολιτική. Παρελθόν- παρόν-μέλλον*. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα (σελ. 401-420).

Δαμανάκης Μιχάλης (x.x.), *Παιδαγωγικός λόγος και εθνικός Άλλος στην περίοδο του μεσοπολέμου*, υπό δημοσίευση στον τιμητικό τόμο για τη Μαρία Ηλιού.

⁷ Ο Καραχρίστος ενώ χρησιμοποιεί συχνά τους όρους Ισραηλίτες και Αρμένιοι, αποφεύγει επιμελώς να χρησιμοποιήσει τους όρους Αλβανοί ή Αρβανίτες, Βλάχοι και Σλάβοι.